

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 19

dla lenga piemuntèisa

Nuvèmber 2009

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Ël piemuntèis: na lenga o 'n dialèt?

A l'é turna ura 'd preparé 'l buletin e cum a càpita suvens is artruvuma ant l'ambarass ëd serne d'argument ch'a peudu anteressé ij letur dè ste quat pàginette che, se bin ch'a siù pochi, a sun ëspatarà an vaire cuntinent.

Vardand fora da la fnestra an ëvnirìa propi bin parlé dij culur anciarmant ëd le feuje dj'erbu, dzurtüt ëd j'obi che cun ij prim frèid ëd l'utun, anans ëd cruvé, a piju diversi culur ch'a van dal verd spali a le vaire tunalità 'd giaun, dal culur purtugal al russ viv, propi cume cul ëd la feuja ch'as treuva ant ël bel mes dël drapò canadèis.

Ma, dait che ultra che difissil da fé sta dëscrissiun a-j antesserìa a gnün, i turnuma a parlé dla situassiun ëd nossa lenga, na chestiun ch'i pensuma ch'a-j ëstaga a cheur a tüti cuy ch'a lesran ëste poche righe.

Sta prima, d'ürant 'n cit passagi an Piemunt, i l'uma avü n'auta cunferma che la lenga lucal a l'é sempe menu duvrà e, avenda avü l'ucassiun ëd passé chèiche giornà an sla Rivera, i l'uma co pudü custaté che an Ligüria a l'é mutubin pì fàssil truvé ëd gent ch'a parla piemuntèis che nen an Piemunt.

Stu fait a l'ha sorprendüne e nen poc. I l'uma co sèrcà 'd capine la rasun senza però riesse a truvé na rësposta precisa. Le cause dè stu divers cumpurtament a pudriü esse tante. Ün-a a pudrià forse esse che, quand ch'a sun luntan da so anturagi abitual, serte pèrsun-e a perdu la gena 'd parlé so "dialèt"; n'auta a pudrià dipende dal fait che le pèrsun-e ancuntrà, an géner ansian-e, a fan part ëd cula persentual ëd parlant sempe pì cita ch'a cuntinua ancor a cumuniché ant la lenga ch'a parlava da masnà.

Miracu a pudrià co desse che le persun-e ch'a parlu piemuntèis an sla Rivera e pa an Piemunt

a fasu parèj pèrchè ch'a sun stüfie d'esse piaite pèr ëd furesté an sùà sità, andùà che pèr fesse capì a duvrü sempe tradüve an italian lon ch'a disu an piemuntèis, e parèj a deuvu avèj dessidü 'd chité sùà parlà e 'd passé a lalenga üfissial. E son a l'é capitane suvens co a nui che, an custi cas, pèr fesse capì i l'uma nen duvrà l'italian ma 'd lenghe furastere e parèj i l'uma pudüsse rende cunt che a Türin ste parlà a sun pì agradie che 'l piemuntèis.

N'auta preuva dla mancansa 'd prestigi dle vaire parlà regiunaj italian-e as peul vèdde da la manera che le vaire aministrassiun a tratu ste lenghe e chi ch'a-j parla. A stu pruposit l'ültim ësgiaf al piemuntèis a l'é rivà mac chèiche mèis fa, a giügn, quand che 'l guvern sentral a l'ha turna arfudà d'arcunosse sta parlà cume lenga negandje le garansie che la custitussiun a cunced a le lenghe mnassà cume 'l walser, ël franco-pruensal e via fort. A sta mira a-i é propi da ciamesse se chi ch'a dessid a l'é bin anfirmà e s'a-i ten propi a guerné cula varietà cultüral ch'a fa part ëd la storia italian-a e ch'a l'é na richèssa che tanti an invidiu.

Le lej e le decisiun cume cula cuntra "ij dialèt" a lassu ambajà 'd pèrsun-e cume nui ch'i vivuma luntan dal país anté ch'i suma nait, co pèrchè che cule raire vire ch'i l'uma avü uca-siun ëd sente 'd pulitic italian ch'as adressavu a 'd cumunità dij cunassiunaj resident fora d'Italia, sti gran pèrsunagi a l'han sempe sutlignà l'ampurtansa 'd guerné sùà lenga mare, d'esse urgujus 'd sùè rèis e 'd sùà identità.

E sü ste afermassiun i suma d'acordi pèrchè che la parlà ch'as é ampredüsse da masnà a l'é mutubin ampurtanta e a l'ha na forta liüra cun l'identità. Lon che anvece an ësmija ch'a locia a l'é 'l raport tra ste afermassiun e le decisiun sfavurevuj a le parlà regiunaj. A di la vrità

sì i-i vëdduma na grossa cuntradissiun përchè che la stragrand magiuransa dj'emigrant italian spatarà pèr ël mund a l'ha cume lenga mare 'n dialèt bin se suvens le statistiche dij vaire país a custümü anserije suta la vus italofofun.

Ma sì a vnirìa bin arcurdé che da la mira lenghística a sarìa mutubin malfé marché la diferenza tra na lenga e 'n dialèt përchè che tüte ste parlà a l'han ëd régule e 'd cumpurtament bin precis, ma co 'n léssic e dè stütüre idiumàtiche particular ch'a arfletu la storia e la cultüra dla gent ch'a-j parla.

Pì chë lenghística, la diferenza tra na lenga e 'n dialèt a l'é pulitica, përchè che suvens la lenga a l'é 'n dialèt diventà parlà üfissial ëd në stat. E a stu pruposit, anbelessì an ven bin arcurdé la definissiun schërsusa ch'a na dasia già tanti ani fa 'l professor W. F. Mackey ëd l'Université Laval ëd Quebec: "la lenga a l'é 'n dialèt cun n'armada".

Për avèj j'idee pì ciaire an sij termu dialèt e lenga i trascrivuma si daprès, vultà an piemuntèis, le definissiun ch'as treuvu ant ël *Dizionario della lingua italiana di Giacomo Devoto e Gian Carlo Oli*. Èl dialèt "a l'é 'n sistema 'd cumünicassiun cumun a 'n grup sucial che a sùa vira a l'é cunsiderà na cumünità lenghística", mentre la lenga a l'é n' "ansem ëd cunvensiun (funétiche e murfulogiche, rëspet a la furma, sintàtiche e lessicaj, rëspet al sens), necessarie pèr la cumünicassiun ural e l'espressiun ëscrita tra ij suget appartenent a na cumünità étnica pulitica sucial cunsacrà da la storia e dal prestigi dj'autur, dal cunsens dij cumpunent ëd la cumünità ch'a-j dà 'l nom".

E a tuca peui co dè che ij dialèt a sun nen nait jér. Cume tüte le parlà rumanze a sun dëslü-passe dal latin parlà ant le vaire regiun dop la dësgregrassiun ëd l'imper ruman. Le càrateristiche dle vaire parlà rumanze a sun determinà da tanti fatur dunt ij pì ampurtant as peudu ardüve a trè: la lenga parlà prima dla culunissassiun ruman-a, la lenga parlà da le pupulas-siun anvirunant e ij popuj ch'a sun peui eventualment stabilisse ant ël territori cunsiderà. Quand ch'as arferissu a sti fatur, an géner, ij filolog a-j ciamu rëspetivamente: sustrat, adstrat e süperstrat.

Cum a l'é nurmal, ël latin a presentava vaire livej ëd lenga. Për esempi la lenga parlà a l'era pitost diversa da cula scrita, e 'l latin parlà da le përsun-e istruie a l'era pitost divers da cul

parlà dal popul e peui, cunsiderà la vastità dël territori andüa ch'as duvrava 'l latin, i sariu fora carzà s'i pensèssu che st'idioma a füssa parlà ant l'istessa manera an tüte le part ëd l'imper ruman.

Prima ancora dla dësgregassiun ëd l'imper ruman, nen tüti cuj ch'a parlavu la lenga pupular a capü 'l latin dij pricur e San Güstin (353-450) a l'ha dane na preuva bin ciaira quand che a l'ha scrivü: *melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi* [a l'é mej fesse critiché dai gramàtic pitost che nen esse capì da la gent].

Cun j'invasiun barbàriche e la dësgregassiun ëd l'imper, a l'é staje në scadiment ëd la cultüra e 'l latin parlà ant le vaire regiun as é sluntanasse sempe 'd pì da lè scrit. Malgré tüt son ël latin a l'é stait la lenga dle vaire aministrassiun, dle canslerie e peui a l'é dventà la lenga duvrà ant j'università, dai savant e dai filosof ëd tüta l'Èuropa ancur pèr pì che 'n Mileni. Galilé, ch'a l'é stait un dij prim savan a duvré 'l vulgar, ancora dël 1610 a l'avìa püblicà, an latin, ël *Sidereus Nuntius*.

E 'l latin a l'era co la lenga dla cesa e dj'umelie, ma dait che a na sarta mira la gent a-j capia pì nen, ij prèive e ij pricur a l'han duvü cambié registr. Già dl'812, a Tours, as era tnüsse 'n Cunsili ëd vëscu anduva ch'as era dessidüsse ëd cunsijé ai parcu ëd tradüve j'umelie ant la lenga pupular an meud che tüti a pudèssu capi. Ant le regiun italian-e la situassiun a duvia esse pì u menu cula mensionà a Tours, difati 'n penitensial dël sécul X a arporta la scrita "*fiat confessio peccatorum rusticis verbis*" e dël 960 a-i sun *i placiti cassinesi*, ch'an dan n'idea 'd cula ch'a duvia esse la parlà lupal.

Co 'l prim ducüment ëd na sarta cunsistensa 'd na parlà vulgar italian-a a tuca 'l tema dla religiun. As trata dle vintedui priche dij famus Sermun Sübalpin ch'a sun stait artruvà ant la Biblioteca Nassiunal ëd Türin dël 1847 e che j'espert a l'han datà dla scunda metà del sécul XII. An sti sermun ëd pass latin dël Vangeli a sun ëspiegà an lenga vulgar. Për vaire ani ij filolog ch'a l'han stüdià stu vulgar a l'han nen pudü deje na culucassiun lenghística bin precisa, ma nossi stüdi, ch'as basu pì che tüt an sël sistema gramatical e nen an sla funética, a l'han dimustrà che, malgré j'ancertesse gràfiche e chèiche préstit lenghístic, la gramàtica as èslun-

tan-a da cula dle lenghe cuntempuranees e a antissipa cula dël piemuntèis d'ancheuj. E l'istess as peul disse del vucabulari temàtic. An pràtica, tüte le régule pì ampurtante ch'a stan a la base dël piemuntèis d'ancheuj as treuvu già ant la lenga dij Sermun Sübalpin

E parèj, pèr marché sùà identità e co l'avzianza a le veje parlà transalpin-e, i l'uma ciamà là lenga de sti sermun dal meud d'afèrmé cum as fasia na volta: lenga d'oe. E stu averb, curèspudent al sù italian, a l'é ancur present ant ël piemuntèis d'ancheuj. Ch'as pensa a: é ant le strütüre marcà sù daprès: *It ven-e? É, i-i ven-u volunté!*

Pèr dé n'idea dla parlà d'oe as peul arcurdé ch'a dimustra già na logica e na cuncisiun èstraordinarie. Ch'as pensa mac che, cum ant ël piemuntèis d'ancheuj, an géner, ij nom masculin a l'han mac na sula furma, bun-a tant pèr ël singular che pèr ël plüral e l'element diacrìtic a l'é arpresentà da l'artìcul o da n'aut determinant.

Magara cheidün as ciamà pèrchè che 's prim ducüment an vulgar italian a ven da na regiun ch'as treuva ai cunfin ëd la penìsula. La rasun pì logica an èsmija che stu fait a duvrìa esse nurmal, pì che tüt s'as pensa che ij prim test literari ant na lenga rumanza, la lenga d'oil, a j'eru sürtì an Fransa già dal sécul ch'a fa des. An géner sti prim èscrit a rèsguardavu la vita 'd sant cume *La cantilène de Sainte Eulalie* o *La vie de Saint Léger...* peui a sun rivaje ij rumanz dij sivalier, a cuminsé da la *Chanson de Roland* (1060).

A tuca peui nen dèsmientié che, pì u menu ant j'istessi ani, an Pruvensa a l'era dèslüpassè la puesìa curtèisa an lenga d'oc.

Dunc as deuv pensé che 'l redatur dij Sermun essenda na pèrsun-a 'd cultüra a duvìa cunosse lon ch'as fasia da l'aut versant ëd j'Alp. E la letüra 'd cheidün-e dè ste euvre a deuv avej-je dait l'idea e 'l curagi dè scrive ant la lenga ch'a parlava, propi cum a fasiu ij so culega già da vaire. Ch'as pensa che ij *Serment de Strassbourg*, ël prim ducüment ch'a l'é rivane ant na lenga rumanza, a sun ëd l'842.

Cum an Fransa co an Piemunt ij prim test an lenga vulgar ch'a sun rivane a sun pèr lu pì 'd caràter religiùs o giurìdic. Ultra ai *Sermun Sübalpin* ch'as pensa ai *Sarament ëd la Compagnia ëd San Giors 'd Chér* (1321), a le *Recomendaciones*

dël Laudari 'd Salussi e a j'*Ordinamenti dei Disciplinati e dei Raccomandati di Dronero* dël Quat-sent.

Per rivé a la prima euvra literaria an piemuntèis a tuca speté fin al 1521 quand che an Ast a l'é sürtìe l'*Opera Jocunda* dl'Aliun. Ansem a des cumedie an astzan, stu vulüm an èsmun 'n test an latin macaronic (*Macarronea contra macaroneam Bassani*) e co 'd puesie e 'd cansun an fransèis.

Dël Sessent a sun rivane mac quat cansun pupular e e co na puesìa 'd Carlo Emanuele I, fait ch'a dimustra che la lenga lucal a-i era parlà e scrita da le pèrsun-e 'd vaire livej suciaj. Ant ij sécul ch'a sun èvnüje dapress a l'é stajè na gran prudüssiun literaria an piemuntèis, sürtüt ëd dissionari e d'euvre teatraj.

Ij vucabulari, quasi tüti dal piemuntèis vers l'italian, a l'avü pì che tüt ël büt ëd fé amprende la parlà tuscan-a ch'a sarìa peui diventà la lenga üfissial ëd l'Italia. Èl prim dè sti vucabulari a l'é stait cul ëd Murissi Pipin (1784), ël pì cumplèt a l'é anvece 'l *Gran dizionario piemontese - italiano* 'd Vittorio di Sant'Albino, püblicà 1859.

Pèr lon ch'a resguarda j'euvre literarie a tuca arcurdé ij rumanz, sürtüt cuj ëd Luis Pietracqua, e peui le pìesse teatraj ch'a l'han sempe anciarmà la gent del Piemunt e dunc a l'han avü na gran anflüensa sù sùà cultüra. An efet vaire dè ste cumedie a purtavu an sen-a ij prublema dël temp e a l'han avü tant sücess che 'd vire a sun èstaite vultà an d'aute lenghe e arpresentà an d'auti país. S'i duvèissu serne le pì bele i sarü franc ambarassà, ma s'i duvèissu signalé le cumedie ch'a l'han avü l'arcunusiment dij critic literari italian, i l'avrü gnün dübi a mensiuné 'l *Cunt Piolèt*, scrita dël '600 e publicà dël '700 e *Le miserie 'd Monsù Travèt* ëd Vittorio Bersezio (1830-1900).

Pèr dé n'idea dl'ampurtansa e dla vitalità che 'l teàtro an piemuntèis a l'ha avü ant ij temp passà, a bastrìa arcurdé che mac dal 1859 al 1887 a sun staite arpresentà pì che 300 cumedie, scrite da na sessanten-a d'autur divers. E ancur ai nossi di, malgré 'l fait che 'l piemuntèis a sia sempe menu parlà, ël teàtro an nòssa lenga a l'é ancora bin viv. Da lon ch'i l'uma pudü vèdde duntre ani fa, an Piemunt a-i sun ancora ëd cümpanie e d'atur vreman an piota ch'a rëssitu an "dialèt".

Dal 1884 al 1928 jè scritur piemuntèis pi avusà a-i eru culegà al giurnal 'L *Birichin* e dal 1946 al 1957 a *Ij Brandé*. Tra ste d'ue date a-i é 'n veuid e cume tüti a peulu imaginé son a duvia esse causà da la pulitica d'el temp d'autüt cuntraria ai dialèt, cunsiderà da vaire la *malerba dialettale*. E nen mac ij dialèt a j'eru nen bin vist ma, vaire pèrsun-e ch'a l'avü 'n nom ch'a quadrava pa cun le strutüre dla *toscana favella*, pèr nen avèj ed gran-e, a sun èstaita ubligà a cambièlu o a giunteje na vucal final

Ma lon ch'a l'é pes, ij savant d'el temp a l'han gabulà tirand fora na t'euria d'autüt baravantan-a che, an parole povre, a disia che chi ch'a parlava 'n dialèt a l'avria mai pudü amprende bin l'italian e ancor menu le lenghe furastere.

Sta t'euria, d'autüt ancunsistentia e sbüsiardà da na patela d'arserche muderne, a l'ha fait un gran ravagi pèrchè che tanti pare e tante mare ch'a savü mac so "dialèt", a sun büttasse a parlé 'n so italian cun le masnà, tant che adess ij lenghista ch'as anteressu dl'italian, parland ed la lenga 'd serti giuvu, a l'han tirà fora le defi-nissiu ed *lingua standa* e dritüra 'd *lingua selvaggia*.

Se antèca sti giuvu a l'avèssu amprendü bin la parlà d'el pare e dla mare, quasi sicürament a l'avriu co pudü amparé bin l'italian e co d'aute lenghe, pèrchè che, quand che ün a cunoss bin s'ua lenga, a peul amprenne pi fassilment n'otra e peui n'otra ancora. Difati, lon ch'a l'é ampurtant ant l'amprennissagi dle lenghe a l'é avèj na parlà 'd referensa forta.

E lon ch'i l'uma pen-a dit as arferiss co ai giuvu muntrealèis d'urigin italin-a dunt, vaire ani fa, i l'avü stüdià 'l cumpurtament lenghistic. Chi ch'a savia mej la lenga parlà antèca, che pèr segue ij criteri adutà da serti pulitic italian i duvriu ciamé 'n dialèt, nen mac a amprennìa mej l'anglèis e 'l fransèis, ma a l'avia co 'd medie pi auté fin-a an matématica.

Dop lon ch'as é pen-a disse, pèr rëspunde a la dumanda presentà al prinsipi d'el stu buletin, an èsmija che la parlà piemuntèisa a sarìa mej arpresentà da la descrissiuun faita pèr la lenga che da cula d'el dialèt. Difati ant la prima as parla 'd cunvensiuun funétiche e sintátiche, ed tradissiuun literaria cunsacrà da la storia e dal

prestigi dij so autur, caratéristiche ch'a mancu nen al piemuntèis. E an èsmija ampussibil che 'd pèrsun-e nen prevenüe e ch'a duvriu esse anfurmà a peudu pensela diversament, tantu pi che le cunvensiuun funétiche, murfulogiche e lessicaj d'el piemuntèis e co 'd so test èscrit as peudu già artrassé dal sécul ch'a fa d'udes.

Però cunsiderand la situassiun atual, forse, a sarìa pi giüst d'è che 'l piemuntèis a l'é na lenga senza armada, nen mac pèrchè le pèrsun-e ch'a sun nen an cundissiuun ed capila a la dëspresiu, ma co pèrchè che vaire 'd cuj ch'a la parlavu a l'han chità 'd parèla pèr legerëssa e parèj sta lenga as anviara vers la dësmèntia.

Cum a sun luntan ij temp quand che le mare ai mustravu ai cit el pruverbi ch'a disia: "*un bun pèrsunagi a perd nen so lengagi*" e quand che pèr difende s'ua lenga vaire a sariu fin-a cam-passe ant el feu!

Adess ch'as é arzulvüsse l'angarbuj lenga o dialèt e che chi ch'a duvria giuté a guerné 'l patrimoni lenghistic cultüral, a smija deje la massa a bzugnria truvé 'd sulüssiuun pèr salvé la baraca. Malgré la bun-a vuluntà 'd tante pèrsun-e e d'istitüssiuun l'amprèisa a l'é nen ed le pi fassij, pèrchè già da vaire tropi piemuntèis a l'han pèrdü la goj ed parlé s'ua lenga e bin pochi a sun ij giuvu ch'a sun ancora custümà a parèla. Pi che mustrela a scola i pensuma ch'as duvria sèrché 'd fela parlé e ardeje a nossa parlà cul prestigi ch'a l'avia na volta, an meud che ij pare e le mare a turnu a trasmèttla ai fieuj. E tüti a duvriu fé n'è sfors pèr parèla senza gena, antèca e fora.

Sicüra che son a l'é pi fassil a d'è che a fé, ma dait che la lenga a l'é dla cumünità dij parlant, tüti cuj ch'a l'han a cheur s'ua sürvivensa a duvriu fé n'è sfors pèr difendla, d'èsnò cum as era già disse a va tüt a rameng.

As duvria truvé la manèra pèr turna parlé piemuntèis antèca, ant j'üfissi, ant ij negossi, cun j'amis e an tüti ij post andüa ch'a-i é ancora cheidün ch'a-i ten a s'ua lenga. A la mira ch'i suma rivà, vist ch'a tuca spettesse gnente da gnün, a tuca rangesse da suj e tüti cuj ch'a-j ten-u ancora a s'ua lenga a duvriu truvé 'l meud ed parèla pèr fela vive, pèrchè le lenghe as salvu parlandje e fasendje parlé.